

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Факультет № 1
Кафедра кримінального права і кримінології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Основи кримінального права»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

галузь знань – 12 Інформаційні технології;
спеціальність – 125 «Кібербезпека (Безпека інформаційних та
комунікаційних систем)»

за темою – Склад кримінального правопорушення. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 19.05.2022 р. № 5

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 1
Протокол від 18.05.2022 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 19.05.2022 р. № 5

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального права і кримінології, протокол від 03.05.2022 р. № 6.

Розробники:

1. старший викладач кафедри, кандидат юридичних наук,
доцент Олішевський О.В.
2. старший викладач кафедри, кандидат юридичних наук Шевелев К.Є.

Рецензент:

завідувач кафедри кримінального права та кримінології факультету № 6
ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Харченко В.Б.

План лекції

1. Поняття та кримінально-правове значення складу кримінального правопорушення.
2. Елементи та ознаки складу кримінального правопорушення.
3. Об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.
4. Суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.

Рекомендована література:

Основна

1. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. / А.М. Ященко, В.Б. Харченко, О.О. Житний та ін.; за заг. ред. О.М. Литвинова. Х.: Право, 2019. 480 с.
2. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях): навч. посіб. Литвинов О.М., Житний О.О., Клемпарський М.М. та ін; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. 328 с.
3. Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Правова єдність, 2016. 363 с.
4. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях): навчальний посібник кол. авторів Литвинов О.М., Житний О.О., Васильєв А.А. та ін. Харків: НікаНова, 2015. 400 с.
5. Зінченко І.О. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частина у питаннях і відповідях: наук.-практ. посіб.: Атіка, 2013. 240 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник: затверджено МОН України, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, О.О. Володіна та ін.. Х.: Право, 2015. 528 с.
7. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України»/Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 25.05.2020).
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: станом на 1 верес. 2015 р. С.В. Петков, О.І. Мотлях, Н.В. Малярчук та ін. Київ: Центр учб. літ., 2015. 720 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : станом на 20 січ. 2016 р. О.М. Литвинов, П.Д. Біленчук, К.І. Беляков та ін.. Київ: Центр учб. літ., 2016. 536 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

Додаткова

1. Берзін П.С. Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика. *Альманах кримінального права*. 2017. Вип. 1. С. 108-150.
2. Дзюба Ю.П. Суспільна небезпечність злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правової заборони. *Форум права*. 2014. № 4. С. 130-134.

3. Дячкін О.П. Суспільна небезпечність злочину - ознака об'єктивна. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2013. № 3. С. 299-307.

4. Евтиф'єв В.О. Розвиток підходів до поняття злочину у кримінальному праві України та зарубіжних країн. *Європейські перспективи*. 2013. № 13. С. 131-135.

5. Фесенко, Є. Ознаки злочину та його складу в контексті підстави кримінальної відповідальності. *Право України*. 2011. № 9. С.76-81.

6. Філей Ю.В. Формальний або формально-матеріальний підхід до поняття злочину: проблеми визначення. Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 трав. 2014 р.): [у 2 т.] МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Кримінол. асоц. України. Т. 1 С. 154-156.

Текст лекції

1. Поняття та кримінально-правове значення складу кримінального правопорушення.

У ч. 1 ст. 2 чинного Кримінального кодексу України прямо закріплене положення про те, що «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом». Проте, визначаючи головну функцію складу кримінального правопорушення ину, закон про кримінальну відповідальність, між тим, не містить визначення цього поняття. Поняття «склад кримінального правопорушення» вироблений наукою кримінального права, виходячи із загальних положень закону про кримінальну відповідальність та теоретичного узагальнення ознак конкретних складів кримінальних правопорушень, передбачених Особливою частиною Кримінального кодексу.

Так, в теорії кримінального права під **складом кримінального правопорушення** розуміють сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як кримінального правопорушення.

З цього визначення випливає, що тільки законодавець у нормах закону за допомогою закріплення відповідних об'єктивних і суб'єктивних ознак визначає, які з вчинених суспільно небезпечних діянь є кримінальним правопорушенням. Причому законодавець не в змозі (та у цьому і немає необхідності) виділити і нормативно закріпити всю сукупність ознак конкретного кримінального правопорушення. Будь-який конкретне кримінальне правопорушення (шпигунство, вбивство, зґвалтування, крадіжка) має безліч ознак. Чимало з них взагалі не мають безпосереднього відношення до вирішення питання про кримінальну протиправність та караність діяння. Тому законодавець виділяє з усієї сукупності ознак, які характеризують той чи інший кримінальне правопорушення, найбільш важливі, значущі й найтипівіші, що однаково притаманні всім кримінальним правопорушенням даного виду. Сукупність цих ознак визначається поняттям «склад конкретного кримінального правопорушення». У Кримінальному кодексі України дано вичерпний перелік складів кримінальних правопорушень, а це означає, що особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення суспільно небезпечного діяння, якщо воно не передбачено в Особливій частині КК України як кримінальне правопорушення. Разом з тим склад кримінального правопорушення не може бути зведений лише до сукупності ознак, визначених в Особливій частині Кодексу. Певні ознаки складу кримінального правопорушення містяться і в статтях Загальної частини КК.

У диспозиції тієї або іншої статті Особливої частини кримінального закону найчастіше описано лише специфічні ознаки, притаманні об'єктивній стороні складу конкретного кримінального правопорушення. Ознаки ж загального характеру (вина та її форми, вік та осудність особи) визначені в Загальній частині КК України. Вони входять до складу будь-якого кримінального

правопорушення, тому немає потреби щоразу повторювати їх у диспозиції певної статті Особливої частини КК. У диспозиції багатьох статей не зазначається й об'єкт певного кримінального правопорушення, тому що конкретний його зміст впливає, як правило, з самої назви відповідного розділу Особливої частини Кодексу. Так, наприклад, враховуючи місце розташування ст. 185 КК України у системі Особливої частини (розділ VI «Злочини проти власності»), слід зробити висновок, що об'єктом крадіжки є відносини власності.

Таким чином, у нормах Загальної частини містяться лише ті об'єктивні і суб'єктивні ознаки складу, що притаманні усім кримінального правопорушенням або більшості з них. Саме ці ознаки в поєднанні з ознаками, описаними в конкретних нормах Особливої частини, і утворюють склад конкретного кримінального правопорушення.

Однак, поряд з поняттям «склад конкретного кримінального правопорушення» у теорії кримінального права виділяють загальне поняття складу кримінального правопорушення. Зазначене поняття являє собою наукову модель, яка поєднує в собі узагальнені ознаки, що характеризують об'єктивні й суб'єктивні ознаки всіх складів кримінальних правопорушень, передбачених у діючому КК України. Тому загальне поняття складу кримінального правопорушення є засобом пізнання конкретних складів з метою їхньої наукової класифікації, а також містить рекомендації з їх конструювання. Конкретний же склад кримінального правопорушення, передбачений у диспозиції норми Особливої частини КК України, містить у собі сукупність всіх ознак певного виду кримінального правопорушення, описаних у законі про кримінальну відповідальність.

Треба зауважити, що ознаки кримінального правопорушення, передбачені його законодавчим та доктринальним визначенням не дозволяють відмежовувати один кримінальне правопорушення від іншого. Так, наприклад, вбивство буде так само відповідати ознакам суспільної небезпечності, протиправності, винності та караності як і крадіжка, як і зґвалтування чи будь-який інший кримінального правопорушення. Для того ж щоб відмежовувати один кримінальне правопорушення від іншого й існує поняття складу кримінального правопорушення.

Однак, слід пам'ятати, що поняття кримінального правопорушення і поняття складу кримінального правопорушення тісно пов'язані між собою, але не тотожні, вони не співпадають, а лише співвідносяться як явище реальної дійсності (конкретного кримінального правопорушення і юридичне поняття про нього (склад конкретного кримінального правопорушення)).

Так, склад кримінального правопорушення представляє собою юридичне поняття про кримінальні правопорушення певного виду, нормативну модель або шаблон, який містить повний набір юридично значимих ознак кримінального правопорушення окремого виду (наприклад, вбивства). Така модель дозволяє виявити серед великої кількості ознак фактично вчиненого діяння ознаки кримінального правопорушення певного виду і прийти до висновку, що особою вчинений саме цей кримінальне правопорушення

(вбивство, крадіжка, грабіж чи ін.). Таким чином, визначення кримінального правопорушення та складу кримінального правопорушення являють собою дві окремі сукупності ознак, які хоча й багато в чому співпадають, але взагалі з різних боків характеризують одне й те ж саме явище – фактично вчинене діяння (конкретного кримінального правопорушення).

Крім того, об'єм ознак кримінального правопорушення та складу кримінального правопорушення є різним. З одного боку конкретний кримінальний правопорушення має набагато більше ознак ніж склад кримінального правопорушення, а з іншого боку склад кримінального правопорушення містить ознаки не одного конкретного кримінального правопорушення, а всіх кримінального правопорушення даного виду. Тому при встановленні ознак складу в конкретному кримінально протиправному діянні потрібно йти не шляхом їх ототожнення, а через їх виявлення у вчиненому діянні та зіставлення з ознаками (елементами) видового поняття складу кримінального правопорушення, закріпленого в кримінальному законі.

Значення складу кримінального правопорушення вбачається, насамперед, в його функціях:

1. Фундаментальна функція складу кримінального правопорушення полягає в тому, що він є законною, єдиною, необхідною та достатньою підставою кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України).

2. Процесуальна функція складу кримінального правопорушення полягає в тому, що саме встановлення складу кримінального правопорушення визначає межі розслідування і є головним завданням будь-якого розслідування.

3. Розмежувальна функція складу кримінального правопорушення полягає в тому, що саме за допомогою складу кримінального правопорушення відмежовується кримінального правопорушення поведінка від незлочинної, один склад кримінального правопорушення від іншого (наприклад, відмежування складу крадіжки від грабежу та ін.).

4. Гарантійна функція складу кримінального правопорушення полягає в тому, що точне встановлення ознак конкретного складу кримінального правопорушення є гарантією забезпечення законності та дотримання прав людини. Тому особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, повинна нести відповідальність саме за той кримінального правопорушення ин, який вона вчинила. І навпаки, якщо буде встановлено, що в діянні особи відсутній хоча б один обов'язковий елемент або, навіть, одна обов'язкова ознака складу кримінального правопорушення, то у цьому випадку кримінальна відповідальність виключається, оскільки буде відсутній склад кримінального правопорушення як підстава такої відповідальності.

Крім того, склад кримінального правопорушення являє собою законодавчу модель кваліфікації кримінального правопорушення. Оскільки ознаки складу кримінального правопорушення безпосередньо встановлені у кримінальному законі, тому вони виступають підставою для правильної кваліфікації вчиненого.

Суттєве значення складу кримінального правопорушення полягає також і в тому, що він конкретизує, наповнює правовим змістом саме поняття кримінального правопорушення.

2. Елементи та ознаки складу кримінального правопорушення.

Як вже зазначалося, склад кримінального правопорушення є сукупністю об'єктивних та суб'єктивних ознак, що об'єднані у чотири групи, які називаються елементами складу кримінального правопорушення.

Елемент складу кримінального правопорушення – це однорідна група юридичних ознак, які характеризують конкретний кримінальне правопорушення з якої-небудь однієї сторони.

Будь-який склад кримінального правопорушення складається з **чотирьох обов'язкових елементів**: 1) об'єкта; 2) об'єктивної сторони; 3) суб'єкта; 4) суб'єктивної сторони.

Елементи складу кримінального правопорушення взаємозалежні й перебувають в органічній єдності один з одним. Тільки в сукупності перераховані елементи можуть утворювати юридичний зміст підстави кримінальної відповідальності. Відсутність у вчиненому діянні хоча б одного з цих елементів свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення в цілому, а тому й про відсутність підстави кримінальної відповідальності.

В теорії кримінального права ознаки, які характеризують об'єкт та об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення називають **об'єктивними ознаками складу кримінального правопорушення**, а ознаки, які характеризують суб'єкта та суб'єктивну сторону – **суб'єктивними ознаками**.

Крім того, всі ознаки складу кримінального правопорушення (як об'єктивні так і суб'єктивні), в залежності від їх ролі в характеристиці загального поняття складу кримінального правопорушення, поділяються на обов'язкові та факультативні (необов'язкові).

Обов'язкові ознаки – це ті ознаки, які властиві будь-якому складу кримінального правопорушення, без яких взагалі відсутній склад кримінального правопорушення. Ці ознаки складу кримінального правопорушення обов'язково враховуються при кваліфікації всіх без виключення кримінального правопорушення.

Факультативними визнаються ознаки, що не є обов'язковими для всіх складів кримінального правопорушення і в різних складах можуть відігравати різну роль. Вони, як правило, не впливають на кваліфікацію, але враховуються при призначенні покарання. Проте, якщо такі ознаки прямо вказані у диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливають з її змісту, то вони набувають значення обов'язкових ознак для цього складу кримінального правопорушення, тому їх встановлення у такому випадку є обов'язковим.

Об'єкт складу кримінального правопорушення – це те, на що спрямовано кримінального правопорушення діяння та чому воно заподіює певної шкоди або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди.

Об'єкт, як правило, не вказується законодавцем у диспозиції кримінально-правової норми. Він визначається або по розташуванню даної норми в системі інших норм кримінального права, або шляхом логічного аналізу змісту самої норми чи назви статті Особливої частини Кримінального кодексу, де закріплена ця норма.

Слід зазначити, що у деяких складах кримінального правопорушення, поряд із об'єктом, законодавець передбачає таку ознаку як **предмет кримінального правопорушення**. Так, предметом крадіжки виступає чуже майно, що викрадається винним (ст. 185 КК); предметом розголошення державної таємниці є відомості, що становлять державну таємницю (ст. 328 КК); неправомірна вигода виступає предметом таких кримінального правопорушення як прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою та пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 368 та ст. 369 КК) та ін. Таким чином, предмет виступає *факультативною ознакою* об'єкта складу кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона кримінального правопорушення, яка виражається у вчиненні передбаченого законом діяння (дії чи бездіяльності), що заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони як елемента будь-якого складу кримінального правопорушення виступає суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність). Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не може бути вчинене жодне кримінального правопорушення. Відсутність цієї ознаки виключає склад кримінального правопорушення.

До **факультативних ознак об'єктивної сторони** відносяться: 1) суспільно небезпечні наслідки, 2) причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками, що настали, 3) місце, 4) час, 5) обстановка, 6) спосіб, 7) засоби вчинення кримінального правопорушення, 8) знаряддя вчинення кримінального правопорушення.

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК України).

Це законодавче визначення дає можливість виділити три **обов'язкові ознаки**, що характеризують суб'єкта кримінального правопорушення в якості одного з елементів складу кримінального правопорушення. Так, особа може нести кримінальну відповідальність за вчинений нею кримінального правопорушення, якщо вона: 1) є фізичною особою, тобто людиною; 2) є осудною (у тому числі обмежено осудною); 3) досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Зазначені ознаки є загальними юридичними ознаками суб'єкта кримінального правопорушення, тому відсутність хоча б однієї з них означає відсутність у діянні особи складу кримінального правопорушення в цілому.

До **факультативних ознак суб'єкта** кримінального правопорушення можна віднести ознаки спеціального суб'єкта (ч. 2 ст. 18 КК). Такими ознаками у чинному законодавстві виступають: ознаки, що характеризують соціальну роль та правове положення суб'єкта, фізичні властивості суб'єкта, а також взаємовідносини суб'єкта з потерпілим. У передбачених законом випадках

спеціальні ознаки суб'єкта можуть впливати на характер кримінальної відповідальності і кваліфікацію кримінального правопорушення.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона кримінального правопорушення, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, та до його наслідків.

Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу кримінального правопорушення є вина особи. При відсутності вини немає і складу кримінального правопорушення, навіть якщо в результаті вчинення діяння настали передбачені законом суспільно небезпечні наслідки.

Крім вини, суб'єктивна сторона може характеризуватися такими **факультативними ознаками**, як мотив та мета. Деякі науковці до факультативних ознак суб'єктивної сторони також відносять певний емоційний стан (наприклад, стан сильного душевного хвилювання).

Будь-який з вказаних елементів складу кримінального правопорушення представляє собою складну систему ознак. Зазначимо, що в рамках цієї теми зміст і сутність елементів та ознак складу кримінального правопорушення були розглянуті лише у загальних рисах, більш детальніше про це мова піде у наступних темах.

3. Об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.

Правильне вирішення питання про об'єкт кримінального правопорушення має важливе теоретичне і практичне значення. Саме об'єкт дозволяє розкрити соціальну сутність кримінального правопорушення, з'ясувати його суспільне небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення самого поняття кримінального правопорушення, значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних його ознак, є вихідним при кваліфікації кримінального правопорушення, побудові системи Особливої частини КК. Усе це дає змогу зробити висновок, що проблема об'єкта кримінального правопорушення є однією з основних у науці кримінального права.

Об'єктом кримінального правопорушення є ті суспільні відносини, на які посягає кримінального правопорушення, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.

Поряд з предметом суспільних відносин необхідно виокремлювати і предмет кримінального правопорушення як самостійну ознаку складу кримінального правопорушення. Предмет суспільних відносин і предмет кримінального правопорушення — це різні правові явища. Предмет відносин — це структурний елемент суспільних відносин. Предмет кримінального правопорушення, що існує поряд з об'єктом, є самостійною факультативною ознакою складу кримінального правопорушення. Кожний з цих предметів наділений своїми, властивими тільки йому ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове призначення.

Предметом кримінального правопорушення слід вважати будь-які речі

матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона – обов'язковий елемент кожного конкретного складу кримінального правопорушення. Вона є характеристикою зовнішніх ознак кримінального правопорушення діяння. Об'єктивна сторона характеризує особливість кримінального правопорушення як зовнішнього акту суспільної поведінки винного і ті умови, за яких вчиняється цей кримінального правопорушення, тобто місце, час, спосіб, обставини, з якими пов'язане кримінальне посягання.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це зовнішня сторона кримінального правопорушення (зовнішнє вираження), що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами та знаряддями вчинення кримінального правопорушення. Названий акт поведінки заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди об'єкту кримінального правопорушення.

Ознаки об'єктивної сторони визначаються в диспозиції, як правило, шляхом встановлення основних, загальних рис, притаманних конкретному кримінальному правопорушенню. Їх відсутність в діянні свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення. Часто (в кримінального правопорушення з матеріальним складом) законодавець вказує і на шкідливі наслідки кримінального діяння, які настають в наслідок його вчинення. При конструюванні складу деяких кримінального правопорушення у ряді випадків вказуються також спосіб вчинення, час, місце та інші особливі характеристики, які притаманні окремим складам кримінального правопорушення. Таким чином, усі ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення з погляду їх описування (закріплення) у диспозиціях статей Особливої частини КК можна поділити на дві групи: обов'язкові (необхідні) і факультативні.

Обов'язковою (необхідною) ознакою об'єктивної сторони будь-якого складу кримінального правопорушення є суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність). Діяння завжди або безпосередньо вказується в диспозиції статті Особливої частини КК, або однозначно впливає з її змісту. Без діяння, інакше кажучи, без конкретного акту суспільно небезпечної поведінки людини, не може бути вчинений жодне кримінального правопорушення. Відсутність цієї ознаки виключає склад кримінального правопорушення. Тому встановлення ознак такого діяння (дії чи бездіяльності) є обов'язковим у кожній кримінальній справі.

До **факультативних** ознак відносяться: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб, засоби та знаряддя вчинення кримінального правопорушення. Ці ознаки, хоча фактично й притаманні кримінального правопорушення як явищу реальної дійсності, однак далеко не завжди вказуються в законі як ознаки конкретного складу кримінального

правопорушення, тому вони є не обов'язковими, а факультативними. Однак якщо такі факультативні ознаки прямо вказані у диспозиції статті Особливої частини КК або однозначно впливають з її змісту, то вони набувають значення обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення і їх встановлення в такому випадку є обов'язковим.

В кримінальному праві термін «діяння» вживається в подвійному значенні: як синонім поняття кримінального правопорушення (ч.1 ст.11 КК) та як обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення ину. У цьому питанні лекції мова буде йти саме про друге значення терміна «діяння».

Згідно ч. 1 ст. 11 КК **формами** вираження суспільно небезпечного діяння є **дія** або **бездіяльність**.

Дія у кримінально-правовому розумінні – це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Вона є найбільш поширеною формою суспільно небезпечного діяння. Рухи тіла, що складають дію, повинні мати цілеспрямований характер, інакше кажучи, вони утворюють дію в кримінально-правовому розумінні, коли контролюються свідомістю і спрямовуються волею особи на певний об'єкт. Тому мимовільні (наприклад, рефлексорні) рухи, що відбуваються поза контролем свідомості і не виражають волю особи, не можуть утворити дію як ознаку об'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Бездіяльність у кримінально-правовому розумінні – це суспільно небезпечна пасивна поведінка особи (суб'єкта), що полягає у невчиненні нею конкретної дії (дій), які вона повинна була і могла вчинити в даних конкретних умовах. Бездіяльність тотожна дії за своїми соціальними та юридичними властивостями, тобто вона суспільно небезпечна і протиправна, є свідомим і вольовим актом поведінки людини.

Бездіяльність відрізняється від дії зовнішньою, фізичною стороною. При бездіяльності особа не робить певної дії, яку вона за даних конкретних умов повинна була і могла вчинити для запобігання заподіяння шкоди охоронюваному законом суспільним відносинам. Тобто **обов'язковою умовою кримінальної відповідальності особи за бездіяльність є наявність у неї обов'язку діяти певним чином** (об'єктивний критерій бездіяльності) **і наявність у даних конкретних умовах реальної можливості діяти в такий спосіб** (суб'єктивний критерій бездіяльності).

Обов'язок вчинити певні дії (об'єктивний критерій) може впливати з різних підстав: а) з закону або з іншого нормативного акту; б) з професійних або службових функцій; в) з договору; г) з родинних відносин; г) з попередньої поведінки особи, якщо вона своїми діями створює небезпеку для іншої особи і внаслідок цього зобов'язана надати їй допомогу (наприклад, при дорожньо-транспортній пригоді).

Наявність реальної можливості діяти певним чином (суб'єктивний критерій) полягає в тому, що особа в даній конкретній ситуації мала реальну можливість діяти, тобто виконати активні дії і запобігти тим самим кримінального правовими наслідкам.

Отже, при оцінці можливості чи неможливості виконати покладені на особу обов'язки слід враховувати конкретну обстановку, умови місця і часу, зміст обов'язків, покладених на особу. Враховуються і її суб'єктивні можливості щодо виконання необхідних дій.

Суспільно небезпечні наслідки – це шкода (збиток), що заподіюється кримінального протиправним діянням об'єкту, який охороняється кримінальним законом, або реальна небезпека (загроза) заподіяння такої шкоди.

Суспільно небезпечні наслідки, залежно від характеру і обсягу шкоди, заподіяної діянням об'єкту, можуть бути поділені на **наслідки у вигляді реальної шкоди і наслідки у виді створення загрози (небезпеки) заподіяння шкоди**. Більшість кримінальних правопорушень заподіюють реальну шкоду (вбивство, крадіжка). Разом з тим чинне законодавство в деяких випадках встановлює відповідальність за діяння, що не заподіюють реальної шкоди конкретному об'єкту, однак ставлять його при цьому в небезпеку заподіяння шкоди.

Крім того, наслідки кримінального правопорушення можуть бути поділені на дві великі групи: наслідки *матеріального характеру* і наслідки *нематеріального характеру*.

До **матеріальних наслідків** належать два різновиди наслідків. Перш за все це *наслідки фізичного (особистого) характеру* – тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, смерть людини при вбивстві та ін. По-друге, до матеріальних наслідків відноситься *матеріальна шкода*, наприклад, у кримінальних правопорушеннях проти власності, у деяких господарчих кримінальних правопорушеннях.

Нематеріальними наслідками є негативні зміни в об'єкті посягання, які поєднанні з порушенням інтересів учасників суспільних відносин та мають нематеріальний характер. Це може бути шкода *політичним інтересам* (кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України), *соціальним* (кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина), *організаційним* (кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності, кримінальні правопорушення проти правосуддя та деякі інші).

У матеріальних складах кримінальних правопорушень обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є не тільки саме діяння і вказані в законі кримінально протиправні наслідки, а й причинний зв'язок між ними. Проте в чинному кримінальному законодавстві немає норм, які прямо і безпосередньо вирішували б питання причинного зв'язку. Ці питання вирішуються наукою кримінального права та судовою практикою.

Встановити причинний зв'язок – це означає, що необхідно встановити об'єктивний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і настанням суспільно небезпечного наслідку, при якому діяння є безпосередньою причиною наслідку, що настав. Отже, **як причина** розцінюється суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, а **як наслідок** – суспільно небезпечний результат, викликаний цим діянням. Оскільки причинний зв'язок – обов'язкова ознака об'єктивної

сторони кримінального правопорушення з матеріальним складом, то в даному разі наявність причинного зв'язку виступає як необхідність.

Таким чином, під **причинним зв'язком** в кримінальному праві слід розуміти об'єктивно існуючий зв'язок між діянням – дією або бездіяльністю (причиною) – і суспільно небезпечними наслідками (наслідком), коли дія або бездіяльність викликає (породжує) настання суспільно небезпечного наслідку.

В одних випадках причинний зв'язок між кримінально протиправними діяннями і наслідками очевидний і не викликає сумнівів (постріл – і миттєва смерть, заволодіння майном – майнова шкода). Коли між діянням і суспільно небезпечними наслідками є значний проміжок часу і за цей період мало місце якимось втручання інших осіб чи сил природи, потрібний глибокий аналіз з усіх обставин справи.

До факультативних ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, окрім суспільно небезпечних наслідків та причинного зв'язку, належать місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення.

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія або інше місце, де вчинюється суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки. Так, ст. 392 КК встановлює відповідальність за дії, що дезорганізують роботу виправних установ, тобто місцем кримінального правопорушення є місце позбавлення волі.

Час вчинення кримінального правопорушення – це певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого вчинюється суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки. Встановлення часу вчинення кримінального правопорушення по кожній справі має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі (статті 4, 5).

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких вчиняється кримінальне правопорушення. Так, ст. 342 встановлює відповідальність за опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві під час виконання ними службових обов'язків. Обстановка вчинення кримінального правопорушення іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння і виступає як кваліфікуюча ознака (наприклад, військовий кримінальне правопорушення у бойовій обстановці). В інших випадках вона створює привілейований склад кримінального правопорушення. Це вбивство або нанесення тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони (статті 118, 124), де обстановка – посягання з боку того, хто посягає, – визначає необхідність захисту від суспільно небезпечного посягання.

Найбільше юридичне значення серед факультативних ознак об'єктивної сторони має спосіб вчинення кримінального правопорушення. Під **способом вчинення кримінального правопорушення** розуміють сукупність (систему) прийомів та методів, що використовуються при вчиненні кримінального правопорушення.

Ці способи різноманітні. Найчастіше зустрічаються: фізичне насильство,

психічне насильство (погроза насильством), обман, зловживання довірою, жорстокий чи особливо жорстокий спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб та ін. Усі вони значною мірою визначають форму і зміст даної дії, її інтенсивність і шкідливість.

Деякі кримінальні правопорушення можуть бути вчинені тільки у певний спосіб (ст.ст. 185, 186, 190). У такому разі спосіб вказується в законі як конститутивна ознака складу кримінального правопорушення, в інших випадках кримінальне правопорушення може бути вчинений різними способами.

Спосіб має важливе кримінально-правове значення:

- якщо він є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, то його встановлення в справі є необхідним. Відсутність даного способу виключає склад кримінального правопорушення;

- спосіб має істотне значення для правильної кваліфікації кримінального правопорушення, його аналіз дає можливість зробити висновок про інші ознаки й елементи складу кримінального правопорушення;

- спосіб важливий для диференціації кримінальної відповідальності. Так, залежно від способу вчинення кримінального правопорушення диференціюється відповідальність за корисливі кримінальні правопорушення проти власності (ст.ст. 185-191);

- спосіб впливає на створення кваліфікованих чи особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень, а також на виділення спеціальних норм КК. Наприклад, вбивство, вчинене з особливою жорстокістю чи способом, небезпечним для життя багатьох осіб (пункти 4, 5 ч. 2 ст. 115), є спеціальною нормою стосовно умисного вбивства (ч. 1 ст. 115).

Засоби вчинення кримінального правопорушення – це предмети матеріального світу, що застосовуються при вчиненні суспільно небезпечного діяння та забезпечують успішне здійснення посягання на об'єкт кримінально-правової охорони (драбина при крадіжці з другого поверху будинку).

Знаряддя – це предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний вплив на матеріальні об'єкти (вогнепальна або холодна зброя при вбивстві).

4. Суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.

Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єкт кримінального правопорушення – фізична осудна особа, що досягла на момент вчинення кримінального правопорушення віку кримінальної відповідальності.

Виходячи з визначення суб'єкта кримінального правопорушення ину, можна визначити його **ознаки**:

1. Суб'єкт кримінального правопорушення – **фізична особа** (КК України відповідальність юридичних осіб не передбачена, хоча в деяких країнах вона існує);

2. Суб'єктом кримінального правопорушення є особа **осудна** (осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними);

3. Суб'єктом кримінального правопорушення є особа **певного віку** (особа повинна досягти передбаченого в законі віку (ст. 22 КК України).

Кримінальний Кодекс України у ч. 1 ст. 19 визначає поняття осудності, де вказано, що осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Осудність – фіксований показник достатності в особі здатностей для усвідомлення своїх дій (бездіяльності) і керування ними під час вчинення кримінального правопорушення, що є необхідною умовою наявності суб'єкта кримінального правопорушення та його можливості зазнавати заходів кримінально-правового впливу.

У цьому визначенні осудності знаходять відображення наступні **ознаки**:

по-перше те, що осудність – не психічний стан індивіда, не його психофізіологічна властивість, а правова категорія, яка характеризує здатність особи розуміти вчинене та його можливі наслідки, бути визнаною кримінального правопорушення;

по-друге, підкреслюється нерозривний зв'язок осудності з діянням в цілому (не тільки з дією, або з бездіяльністю) і з часом його вчинення;

по-третє, вказується зв'язок осудності з виною і кримінальною відповідальністю, який виражається в тому, що осудність є передумовою вини особи і її кримінальної відповідальності.

Обмежена осудність є видом осудності, який характеризує здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення, яка істотно обмежена через наявний у неї психічний розлад.

У ч. 2 ст. 19 КК України закріплено поняття неосудності: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру».

Неосудність – передбачена законом обставина, яка є фіксованим показником неможливості особи, під час вчинення суспільно небезпечного діяння, усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними через тяжкий хворобливий стан психіки або тимчасовий розлад психічної діяльності, що виключає наявність суб'єкта кримінального правопорушення і кримінальну відповідальність особи за вчинене.

На практиці питання про встановлення осудності виникає тільки тоді, коли є сумніви щодо психічної повноцінності особи, що вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, іншими словами, у разі наявності у особи психічних розладів. Як вже було вказано, для визначення

здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними, призначається судово-психіатрична або комплексна судова психолого-психіатрична експертиза, але рішення про визнання особи неосудною приймається лише судом.

Ознакою суб'єкта кримінального правопорушення, що визначає адекватність поведінки особи, є її вік. Наприклад, кримінальна відповідальність малолітніх, які не розуміють те, що може відбутися від їх дій, була б безглуздою жорстокістю. Тому встановлення вікових меж відповідальності за свою поведінку припускає, що по досягненні визначеного віку неповнолітні вже розуміють, що добре і що погано, що робити не можна, у яких випадках їх дії можуть заподіяти шкоду.

В основі визначення віку, **як правило**, лежить рівень розвитку свідомості неповнолітнього, тобто здатність неповнолітньої особи адекватно усвідомлювати те, що відбувається в об'єктивному світі і відповідно до цього осмислено і цілеспрямовано виконувати ті чи інші дії.

Діючий КК України, який був прийнятий 5 квітня 2001 р., у ч. 1 ст. 22 КК України передбачає настання загальної кримінальної відповідальності у віці 16 років, а у ч. 2 – за кримінального правопорушення, що представляють підвищену суспільну небезпеку – з 14 років.

В основу зниження віку кримінальної відповідальності, як відзначає В. Я. Тацій, покладені такі критерії:

- **рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього** (такий рівень розвитку свідчить про можливість вже в 14 років усвідомлювати суспільну небезпеку і протиправність кримінального правопорушення, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК України);

- **значна поширеність** більшості з цих кримінального правопорушення серед підлітків;

- **значна суспільна небезпека (вага)** більшості з цих кримінальних правопорушень.

Однак тут виникають деякі проблеми, оскільки кожна людина унікальна у своєму розвитку. Зупинитися саме на цьому віці вирішили тільки через гуманність, більш правильним було б знизити вік кримінальної відповідальності на кілька років, оскільки в нас у країні спостерігається зріст «малолітньої злочинності», а ефективних заходів застосувати не можна – закон не дозволяє.

Обчислення віку здійснюється, у такий спосіб: якщо людина в день свого народження вчиняє кримінальне правопорушення, а вона, наприклад, народилася о 14 годині, а вчинила кримінальне правопорушення о 23 годині, то притягнути її до кримінальної відповідальності не можна, оскільки юридично 14 років настають тільки о 0:01 наступного дня. Це відбувається через те, що у свідоцтві про народження не вказується час народження. Рік додається тільки з наступного дня після дня народження, тут виявляється один із принципів кримінального права – усі сумніви тлумачаться на користь обвинувачуваного.

Така ж ситуація з днем, місяцем і роком, якщо не відома точна дата народження. Приблизний рік народження і місяць визначаються судово-медичною експертизою.

Говорячи про верхню межу віку кримінальної відповідальності, потрібно відзначити, що довічне позбавлення волі не призначається особам, у віці до 18 років і що досягли 65-річного віку на момент винесення вироку. Виправні роботи й обмеження волі не призначаються жінкам та чоловікам, що досягли пенсійного віку.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона кримінального правопорушення, психічна діяльність особи в момент вчинення суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), передбаченого чинним КК України, що виражає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

Суб'єктивна сторона характеризується такими ознаками як вина, мотив та мета кримінального правопорушення.

При цьому вина є *обов'язковою*, необхідною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення. Без вини не може бути суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, а значить і самого кримінального правопорушення. Що ж стосується мотиву і мети, то за загальним правилом – це *факультативні ознаки* суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, тобто вони необов'язкові для суб'єктивної сторони складу всіх кримінального правопорушення. Обов'язково їх необхідно встановлювати, якщо про це прямо зазначено в законі про кримінальну відповідальність (диспозиції статті КК) чи, якщо їх наявність впливає зі змісту складу кримінального правопорушення.

Згідно ст. 21 КК України, *виною* є психічне відношення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), передбаченого діючим КК, і його наслідків, виражене у формі умислу чи необережності.

Розглядаючи поняття вини, треба виділити в ньому чотири важливих елементи. Потрібно розрізняти: зміст вини, сутність вини, форми вини, ступінь вини.

Зміст вини – це відображення в психіці (свідомості) особи об'єктивних ознак вчиненого діяння, тобто фактичних ознак, що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону. Таким чином, зміст вини визначається змістом об'єктивних ознак конкретного складу. Немає кримінального правопорушення инів однакових по змісту вини.

Сутність вини визначає соціальну природу вини, оскільки вина проявляється в кримінально протиправному діянні. Соціальна сутність вини складається в негативному відношенні особи до суспільних відносин, тим цінностям, благам, що охороняються нормами права. При необережності ж сутність вини складається в зневажливому відношенні до цих благ.

Форми вини – умисел і необережність. Якщо зміст визначається конкретними обставинами кожного кримінального правопорушення, то форми це узагальнені поняття, які у цілому характеризують відношення особи до

кримінального правопорушення (безвідносно до конкретного діяння). Через це форми вини і вивчаються в Загальній частині кримінального права.

Ступінь вини – це категорія кількісна. Вона визначає вагу скоєного кримінально протиправного діяння. Хоча закон про кримінальну відповідальність прямо про ступінь вини нічого не говорить, вона впливає на юридичну оцінку вчиненого. Наприклад, умисна вина більш небезпечна, за загальним правилом, чим вина необережна. Умисел, що раптово виник, у принципі, завжди менш небезпечний, чим умисел заздалегідь обміркований (навмисний) і т.д. Ступінь вини головним чином впливає на визначення ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення й особистості винного, а також на призначення покарання.

Мотивом кримінального правопорушення називаються ті внутрішні спонукання, якими керується суб'єкт при вчиненні кримінального правопорушення. Мотив – це рушійна сила кримінального правопорушення, це внутрішня причина його вчинення. Мотив визначається потребами людини, його інтересами, а при вчиненні кримінального правопорушення він здобуває протиправний характер і визначається як мотиви кримінального правопорушення.

Мотив *в одних випадках* виступає в якості необхідної, обов'язкової ознаки складу, *в інших* – як кваліфікуюча ознака, а, *по-третє*, враховується при призначенні покарання в якості пом'якшуючої чи обтяжуючої обставини.

Мотив кримінального правопорушення властивий лише навмисним кримінальним правопорушенням. Але мотивація визначеного роду має місце і при здійсненні необережних кримінальних правопорушень. Але в необережних кримінальних правопорушеннях не слід говорити про мотиви кримінального правопорушення. Треба говорити лише про мотиви поведінки, оскільки мотиви не поширюються на сам наслідок. В умисних кримінальних правопорушеннях мотив властивий не тільки діянню, але і характеризує визначений наслідок.

Мотиви можуть бути розділені на **дві великі групи**:

1. Мотиви низинного характеру (низинні мотиви) – користь, помста, хуліганські мотиви, підступництво, хитрість і т.і.

2. Мотиви, позбавлені низинного характеру (змісту) – цікавість, альтруїзм, неправильно зрозумілі інтереси служби, мотиви, зв'язані з відображенням кримінально протиправних зазіхань і т.і.

Крім вищезгаданої класифікації існують і інші, наприклад, поділ мотивів на раціональні і нераціональні, альтруїстичні і людиноненависницькі.

Мета кримінального правопорушення – це той кінцевий (проміжний) результат, що міститься у свідомості винного, до якого він прагне, скоюючи кримінальне правопорушення.

Мета, щодо загального складу кримінального правопорушення, також є факультативною ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Мета має місце лише в кримінальних правопорушеннях, вчинених із прямим умислом.

У ряді випадків у КК мета позначена як основна, обов'язкова ознака суб'єктивної сторони конкретного складу кримінального правопорушення, в

інших – як кваліфікуюча ознака; у всіх інших випадках вона враховується судом лише при призначенні покарання.

Мети кримінального правопорушення *можуть бути* найближчі і кінцеві (проміжні і перспективні).

Значення факультативних ознак суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення полягає в тому, що:

1. У деяких складах кримінальних правопорушень вони виступають у якості його обов'язкових ознак (корисний мотив при крадіжці).

2. У деяких складах кримінальних правопорушень вони виступають у якості його кваліфікуючих ознак (корисний мотив при кваліфікованому убивстві).

3. У деяких складах кримінальних правопорушень вони виступають як ознаки, що враховуються судом при призначенні покарання в якості пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин (ст.ст. 66, 67 КК України).

Контрольні питання:

1. Надайте поняття складу кримінального правопорушення.
2. Яким є співвідношення кримінального правопорушення та складу кримінального правопорушення?
3. Розкрийте функції складу кримінального правопорушення.
4. Що таке елемент складу кримінального правопорушення?
5. Назвіть елементи складу кримінального правопорушення.
6. Які ознаки складу кримінального правопорушення є обов'язковими?
7. Які ознаки складу кримінального правопорушення є факультативними?
8. Що таке об'єкт складу кримінального правопорушення?
9. Що таке об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення?
10. Надайте визначення суб'єкта кримінального правопорушення.
11. Що таке суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення?
12. Перерахуйте об'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.
13. Перерахуйте суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення.